

HEVZE B. ALİ EL-HANEFİ VE ARAP HİTABETİNDEKİ YERİ

Muhammet Vehbi DERELİ*

ÖZET

İslâm öncesi Arap edebiyatında hitabet çok önemli bir unsurdur. Hevze b. Ali el-Hanefî, Rasûlullah zamanında yaşamış meşhur Arap şairi ve hatiplerindendir. Yemame'de yaşayan Benî Hanîfe kabilesinin reisidir. Kaynaklar Hevze b. Ali el-Hanefî'nin zeki, kendine güvenen, sözüne itibar edilen bir lider olmakla birlikte, aynı zamanda iyi bir şair ve etkili konuşan bir hatip olduğundan bahsetmektedir.

Ancak ondan bahseden kaynaklarda, onun hitabet yeteneğini yeterince ortaya koyacak çok sayıda örneğe rastladığımız söylenemez. Bu durumda yalnızca kendisini İslâm'a davet ettiğinde Hz. Peygamber ile olan diyalogları ve İran Kısrası ile yaptığı görüşmelerin onun hatipliği konusunda bizim için en önemli veriler olduğunu söyleyebiliriz.

Anahtar Kelimeler: Hevze b. Ali, Arap hitabeti, hatip, Benî Hanîfe, İran Kısrası.

HEVZE B. ALİ EL-HANEFİ AND HIS PLACE IN ARABIC ORATORY

The oratory in pre-Islam Arabic literature is a very important element. Hevze b. Ali el-Hanefi, who lived in time of Prophet Muhammad, is one of the Arab poets and orators. He is head of the tribe of Beni Hanife lived in Yemameh. The sources mention that Hevze b. Ali el-Hanefi is not only intelligent, trusting him, a leader who is respected; he is but also a good poet and an orator who speaks effective.

However, it cannot be said that we met many examples which reveal his skill of oratory in the sources which mention him. In this instance, we can say that his dialogues with the Prophet Muhammad when He called him to Islam and his talks with Kisrah of Persia are the most important information for us concerning his oratory.

Key Words: Hevze b. Ali, Arabic oratory, orator, Beni Hanife, Kisrah of Persia.

HEVZE B. ALİ EL-HANEFİ'NİN HAYATI

İslâm öncesi dönemde Arapların şiir ve hitabete büyük önem verdikleri bilinmektedir. Bu dönemde yetişen pek çok şair ve hatip, Arap edebiyatının oluşmasına ve gelişmesine önemli katkılar sağlamışlardır.

Cahiliye döneminde yetişen meşhur şair ve hatiplerden biri de Ebû Ali Hevze b. Ali b. Sumame b. Amr b. Abduluzza el-Hanefî el-Bekrî'dir. Hevze el-

* Dr., DİB İzmir Tire Eğitim Merkezi Öğretmeni, mvdereli@gmail.com

Haneffî'nin (8/8-630) doğum tarihi hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Kendisinin, gerek İslâm'ın gelmesinden önce gerekse İslâm'dan sonra, Yemame'de yaşayan Benî Hanîfe kabilesinin iftihar kaynağı şairi ve hatibi olduğu ifade edilir. Aynı zamanda kabilesinin reisi olup, Arap kabileleri arasında büyük bir itibar ve şöhrete sahiptir.¹ Cesur bir kişiliğe sahip olan Hevze, İran Kısra'sı ile de iyi ilişkiler içinde olmuştur. "Zü't-tâc" lakabıyla bilinen Hevze, Yemame bölgesindeki yerleşim yerlerinden biri olan Kurrân halkındandır ki bu insanlar, Ebû Ubeyd Abdullah el-Bekrî'nin (ö. 487/1094) ifadesiyle Benî Hanîfe'nin en fasih konuşanları olarak bilinir.²

Benî Hanîfe, savaşçılığı ile tanınan bir kabileydi. Benî Hanîfe ile Benî Temim arasında eskiden beri süregelen kanlı çatışmalar ve düşmanlıklar vardı. Hevze de gençliğinde böyle bir çatışma sonucunda esir düşmüş ve ancak üç yüz deve karşılığında serbest kalabilmişti.³ Bir Hristiyan olan ve İslâm'ın gelişinden sonra da dini ni değiştirmeyen Hevze b. Ali, hicretin 8. yılında ölmüştür.⁴

HEVZE EL-HANEFÎ'NİN TOPLUMDAKİ YERİ VE "ZÜ'T-TÂC" LAKABINI ALMASI

Arap kabileleri arasında saygın bir kişi olarak bilinen Hevze b. Ali el-Haneffî, İran Kısra'sı ile de iyi ilişkiler kurmuştu. Gerek döneminde cereyan eden savaşlarda gerekse kabileler arası saldırılarda arabuluculuk rolü üstlenen, sözüne itibar edilen etkili bir kişiydi. Bunu ortaya koyan şöyle bir hadise nakledilir:

İran'ın Yemen valisi tarafından Kısra'ya gönderilen mallar ve hediyelerle yüklü bir kervan, uğradığı Benî Temim yurdunda yağmalanmıştı. Hevze, kendisine sığınan kabileye ikramlarda bulunmuş, onları en iyi şekilde ağırlamıştı. Daha sonra Kısra'nın emri üzerine Bahreyn valisi, Benî Temim kabilesine karşı bir sefer düzenleyerek pek çok kişiyi öldürmüş, birçoğunu da esir almıştı. İşte bu olayda yüz esirin Hevze b. Ali el-Haneffî'nin teşebbüsleri sayesinde serbest bırakıldığı birçok kaynaktan yer almaktadır.⁵

Kendisine neden "Zü't-tâc" denildiği hakkında ise farklı görüşler vardır. Bunlardan birine göre, bu tacı ona kendisiyle iyi ilişkiler kurduğu İran Kısra'sı Hüseyin Perviz (590-628) vermiştir. Çünkü Hevze, İran-Yemen arasında Kısra adına yapılan ticari faaliyetlere kendi bölgesi olan Yemame'de kervanların güvenliğini sağlamak ve yolcuların ihtiyaçlarını karşılamak sûretiyle katkı sağlıyordu. Benî Temim kabilesi tarafından malları yağmalanan bir kervandaki yolcular kendisine sığındık-

¹ İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd el-Endulusî, *Cemheratu Ensâbi'l-Arab*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998, s. 310; el-Cevâlikî, Ebû Mansûr Ahmed Mevhûb, *Şerhu Edebi'l-Kâtib*, Mısır, 1350, s. 282.

² el-Bekrî, Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdilaziz el-Endulusî, *Mu'cemu Me'sta'cem min Esmâi'l-Bilâdi ve'l-Mevâdi'*, Âlemu'l-Kutub, Beyrut, 1983, III-IV, 1063.

³ el-İsfehânî, Ebu'l-Ferac Ali b. Huseyn el-Mervânî, *el-Eğânî*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, tsz., XVII, 320; el-Bekrî, *Mu'cem*, III-IV, 1059.

⁴ İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed, *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*, Dâru Sadir, Beyrut, tsz., I, 262, IV, 203, VIII, 153.

⁵ Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mulûk* (thk. Muhammed Ebul-Fadl İbrahim), Beyrut, 1967, II, 169-171; İbnu'l-Esîr, Ali b. Muhammed eş-Şeybânî, *el-Kâmil fi'l-Târîh*, Beyrut, 1965, I, 468-469, 620; Ziriklî, Hayreddin, *el-A'lâm*, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut, 1990, VIII, 102.

larında, Hevze onlara yardımcı olmuş ve onlarla birlikte giderek Kısra ile görüşmüştü. Kısra, bu görüşmede ona taltifte bulunmuş, onu takdir etmiş ve kendisine birtakım hediyeler yanında bir de inciden taç armağan etmişti.⁶

Nahiv bilgini el-Müberra (ö. 285/899) ise *el-Kâmil* adlı eserinde onun takdir edilen, çok değerli bir kişi olduğunu, hükümdarlara benzetmek amacıyla başının üzerinde dizilmiş boncuklar taşıdığından “Zü't-tâc” olarak bilindiğini ifade eder.⁷ Hevze böylelikle kendisiyle övünmüş oluyor, güçlü şair edasıyla fasih ve etkili söz söyleme konusundaki iddiasını ortaya koyuyordu.⁸

HEVZE B. ALİ EL-HANEFÎ'NİN HATİPLİĞİ

İslâm öncesi dönemde gerek şiir gerekse nesir açısından Arapların ileri olduğu neredeyse tevatür derecesinde bilinmekle birlikte, sözlü rivayete dayanan bu edebî mahsuller çoğunlukla zamanımıza ulaşmamıştır. Ulaşanların sıhhati konusunda da birtakım tereddütler yok değildir. Aynı şekilde, Hevze b. Ali el-Hanefî'nin hitabet yeteneği ve fesahatine vurgu yapan çok sayıda kaynakta, aynı zamanda onun bu özelliğini yeterince ortaya koyacak hitabe/hutbe örneklerine rastlayamıyoruz. Bu durumda yalnızca kendisini İslâm'a davet ettiğinde Hz. Peygamber ile olan diyalogları ve İran Kısra'sı ile yaptığı görüşmelerin onun hatipliği konusunda bizim için en önemli veriler olduğunu söyleyebiliriz.

Hevze bir Hıristiyan olduğu için, hicretin yedinci yılı Muharrem ayında Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından İslâm'a davet edilmiştir. Rasûlullah (a.s.) kendisine yazdığı mektupta Müslüman olduğu takdirde bulunduğu bölgenin idarecisi olmaya devam edeceğini bildirmiştir.⁹ Hevze el-Hanefî, Hz. Peygamber'in elçisi Selîm b. Amr el-Âmirî'ye (ö. 12/633) iyi davranarak ikramlarda bulunmuş olmasına rağmen, bu daveti kabul edemeyeceğini nazik bir şekilde ifade etmiştir. Rasûlullah'a cevaben yazdığı mektupta şöyle demiştir:

ما أحسن ما تدعو إليه وأجمله وأنا شاعر قومي وخطيبهم
والعرب تهاب مكاني فاجعل لي بعض الأمر أتبعك

“Davet ettiğin şey çok iyi, çok güzel! Ben, kavmimin hatibi ve şairiyim. Araplar da benim konumumdan çekinirler. Bu sebeple bana birtakım yetkiler ver de sana tâbi olayım!”¹⁰

⁶ Taberî, *Târîh*, a.y.; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, a.y.; Ziriklî, *el-A'lâm*, a.y. Ayrıca bkz. Önkâl, Ahmet, “Hevze el-Hanefî”, *DİA*, XVII, İst., 1998, s. 285.

⁷ el-Müberra, Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezid, *el-Kâmil fi'l-Luğati ve'l-Edeb*, Kahire, tsz., II, 24, III, 15.

⁸ el-Hillî, Ebu'l-Bekâ Hibetullah, *el-Menâkıbu'l-Mezîdiyye fi Ahbari'l-Mulûki'l-Esedîyye*, Merkezi Zayed li't-Turâs ve't-Târîh, Ayn, 2000, s. 31.

⁹ Hamîdullah, Muhammed, *Mecmûatu'l-Vesâiki's-Siyâsiyye*, Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 1987, s. 156–157.

¹⁰ İbn Sa'd, *er-Tabakât*, I, 262; İbn Kayyim, Şemsuddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr el-Cevziyye, *Zâdu'l-Meâd fi Hedyi Hayri'l-İbâd*, Müessesesi-i Risale-Mektebe-i Menâri İslâmiyye, Beyrut-Kuveyt, 1986, III, 607; İbn Seyyidünnâs, Ebu'l-Feth Muhammed b. Muhammed el-Ya'murî, *Uyûnu'l-Eser fi Funûni'l-Meğazî ve's-Şemâilî ve's-Siyer*, Dâru't-Turâs-Dâru İbn Kesîr, Medine-Dimeşk/Beyrut, 1992, II, 355; el-Halebî, Ali b. Burhanuddîn, *İnsanu'l-Uyûn*, Beyrut, 1980, III, 303.

Hiz. Peygamber ondan gelen bu mektubu okuduktan sonra "Benden bir karış toprak istese ona vermem. Kendisi de sahip olduğu şeyler de helâk olsun!" demiştir. Hevze çok geçmeden ölmüştür. Ölümü Mekke'nin fethi sonrasındır.¹¹

Hevze'nin Müslüman olmayışının arkasında hiç şüphe yok ki sahip olduğu itibarı ve nüfûzu kaybetme endişesi yatıyordu. Araplar arasındaki konumunu sürdürme ve kavminin lideri olarak kalma arzusu, onun bu daveti reddetmesinde büyük rol oynamıştır. Bir Hristiyan büyüğü ona bu daveti niçin reddettiğini sorduğunda bunu bizzat kendisi şöyle ifade etmiştir:

ضننت بدينى وأنا ملك قومى وإن تبعته لم أملك

"Dinimde çakılı kaldım. Çünkü ben, kavmimim hükümdarıyım. Şayet ona tâbi olsaydım, o takdirde hükümdarlık yapmayacaktım/yapamazdım!"¹²

Arap Yarımadasının en meşhur şairlerinden biri olan Meymun b. Kays el-A'şâ (ö. 629), Hevze b. Ali'yi şu ifadelerle övüyor:

مَنْ يَلْقَى (يِرَ) هَوْدَةَ يَسْجُدُ غَيْرَ مُتَّبِعٍ ... إِذَا تَعَمَّمَ فَوْقَ النَّجَاحِ أَوْ وَضَعَا

"Kim Hevze ile karşılaşırsa hiç çekinmeden secdeye kapanır, tacının üzerine sarığını doladığı yahut koyduğu zaman..."¹³

el-A'şâ, yine Hevze el-Hanefî'yi medih sadedinde yazdığı bir şiirinde şöyle diyor:

وإن امرءاً قد زرتَه قبل هذه بجوٍ لخير منك نفساً ووالدا

"Bundan önce Cev¹⁴ (Yemame) bölgesinde ziyaret ettiğim bir adam vardı ki, kişilik ve evlad-ı iyal bakımından senden kesinlikle daha hayırlıydı."¹⁵

Hevze, şiirlerde övülmekle kalmamış, ayrıca sahibi olduğu tacı sebebiyle de kendisinden çokça bahsedilen bir kişi olmuştur. Meselâ bir şair, Abdullah b. Tahir isimli memdûhunu överken, onu taş sahibi Hevze ile kıyaslamıştır. Bu da Hevze'nin Arap toplumuna mal olmuş, çok tanınan bir şair ve hatip olduğunu gösterir. Söz konusu beyit şöyledir:

فَأَنْتَ أَوَّلَى بِتَاجِ الْمَلِكِ تَلْبِسُهُ مِنْ هَوْدَةَ بْنِ عَلِيٍّ وَابْنِ ذِي يَزْنَ

"Sen, hükümdar tacını giymeye Hevze b. Ali'den de İbn Zî Yezin'den de daha lâyıksın!"¹⁶

Hevze b. Ali el-Hanefî'nin İran Kısra'sı ile dostça münasebetler kurduğunu yukarıda belirtmiştik. Kısra Hüsrev Perviz, bu görüşmelerden birinde, onun konuşmalarını, edebiyatını, fesahatini ve veciz ifadelerini çok beğenip, onu takdir etmiştir. Bu sebeple kendisine altın işlemeli, dizilmiş incilerle süslü bir kaftan ve taş hediye etmiştir. Hatta Hevze'ye "Zü't-tâc" lakabının bu olaydan sonra verildiği

¹¹ Ma'mer, İbn Raşid, *el-Câmi'* (Abdurrazzak, *el-Musannef* içinde), Beyrut, 1970, XI, 51; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, a.y.

¹² İbn Seyyidünnâs, *Uyûnu'l-Eser*, II, 355.

¹³ el-İsfehânî, *el-Eğânî*, XVII, 320; İbn Tabatabâ, Ebu'l-Hasen Muhammed b. Ahmed el-Alevî, *Ayaru's-Şi'r* Suudi Arabistan, 1985, s. 115; el-Hillî, *el-Menâkıb*, s. 29; el-Curâvî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Abdüsselam, *el-Hamâsetü'l-Ma'rîbiyye*, Dâru'l-Fikr, Dimeşk, 1991, I, 56.

¹⁴ Cev, Yemame'nin cahiliye dönemindeki ismidir. Bkz. el-Bekrî, *Mu'cem*, I-II, 407.

¹⁵ Dabbâ', Ömer Faruk, *Divanu'l-A'şâ*, Dâru'l-Kalem, Beyrut, tsz., s. 58.

¹⁶ İbn Munkiz, Ebu'l-Muzaffer Usâme b. Murşid b. Ali el-Kinânî, *el-Bedî' fi'l-Bedî' fi Nakdi's-Şi'r*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1987, s. 468.

kanaati hakim olmuştur. Söz konusu bu görüşmede Kistrâ ile Hevze b. Ali el Hanefî arasında şöyle bir diyalog yaşandığı nakledilir:

فقال له: كم لك من الولد؟ قال: عشرة
قال: أيهم أحب إليك؟ قال: أصغرهم حتى يكبر وغائبهم حتى يعود ومريضهم حتى يبرأ
وقال له: ما قوتك في أرضك؟ قال: الخبز، قال: صدقت هذا عقل الخبز

Kistrâ ona şöyle dedi: “Kaç çocuğun var?”

Hevze: “10 (çocuğum var).”

Kistrâ: “Hangisini daha çok seviyorsun?”

Hevze: “En küçük olanı severim, ta ki büyüyene kadar... Yanımda olmayanı severim, ta ki dönene kadar... Hasta olanı severim, ta ki iyileşene kadar...”

Kistrâ: “Yaşadığın bölgede ne yiyor, ne ile besleniyorsunuz?”

Hevze: “Ekmek (yiyoruz).”

Kistrâ: “Doğru söylüyorsun, bu zekâ (ve ifade gücü) ekmeğin eseridir.”¹⁷

SONUÇ

İslâm öncesi Arap edebiyatında hitabetin; Arap toplumunda da hatiplerin yeri büyüktür. Allah Rasûlü’nün, elçisi aracılığıyla kendisini İslâm’a davet etmesi sebebiyle adına pek çok siyer ve tabakât kitabında rastlanan Yemame kabilesinin reisi Hevze b. Ali el-Hanefî, aynı zamanda şiir ve edebiyat literatüründe de kendine çokça yer bulmuştur. Ancak hayatı, ilmî ve fikrî düzeyine dair bilgiler oldukça yetersizdir. Özellikle şair el-A’sâ’nın kendisine yazdığı methiyelerle dikkatleri çekmiş, “Zü’t-tâc” unvanıyla adeta darb-ı mesel olmuştur.

Bir kabile reisinin aynı zamanda şair ve hatip olması, o dönemin Arap toplumu için büyük bir kıvanç ve iftihar vesilesidir. Bu sebeple, Hevze’nin böyle bir şöhrete ulaşmasında akli ve edebî gücü yanında, kavminin lideri olmasının etkisi de göz ardı edilmemelidir.

Ne var ki, elimizde -gerek İslâm tarihinde gerekse Arap edebiyatında adından çok söz ettiren- Hevze el-Hanefî’nin hatipliğini, hitabetteki gücünü ikna edici boyutta ortaya koyacak ve ispatlayacak yeterince veri olduğunu söyleyemiyoruz. Onun hitabelerine dair örneklerden haberdar olamayışımız, hem üzüntü hem de şaşkınlık verici bir durum olarak ifade edilebilir.

Hevze el-Hanefî’yi anlatan kaynaklar –bazı şiirleri dışında- ya hep onun Rasûlullah (a.s.) tarafından İslâm’a davet edilişinden yahut İran Kistrâsı ile iyi ilişkiler içerisinde oluşundan bahsetmekle yetinmişlerdir. Genelde birbirinin tekrarı olan bu anlatımlarda sözü edilen diyaloglar da oldukça sınırlıdır. Özellikle İslâm öncesi döneme ait edebî ürünlerin, büyük ölçüde sözel rivayetler olarak kalıp zamanımıza kadar ulaşmamış olması, zaten Arap edebiyat tarihi açısından büyük bir şanssızlıktır. Bütün bunlara rağmen, hakkında söylenenler ve ilgili diyaloglardan hareketle, Hevze b. Ali el-Hanefî’nin son derece akıllı, zeki, cesur ve kendine güvenen bir

¹⁷ el-İsfehâni, *el-Eğânî*, XVII, 320; el-Hillî, *el-Menâkıb*, s. 29; İbn Hamdûn, Muhammed İbnü’l-Hasen, *et-Tezkiratu’l-Hamdûniyye*, Dâru Sadir, Beyrut, 1996, III, 1843–1844.

kimse olmakla kalmayıp, aynı zamanda düzgün konuşan ve sözü dinlenen bir lider olduğunu rahatlıkla ifade edebiliriz.

KAYNAKÇA

- el-Bekrî, Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdilaziz el-Endulusî, *Mu'cemu Me'sta'cem min Esmâi'l-Bilâdi ve'l-Mevâdi'*, Âlemü'l-Kutub, Beyrut, 1983.
- el-Cevâlîkî, Ebû Mansûr Ahmed Mevhûb, *Şerhu Edebi'l-Kâtib*, Mısır, 1350.
- el-Curâvî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Abdusselam, *el-Hamâsetü'l-Ma'ribiyye*, Dâru'l-Fikr, Dimeşk, 1991.
- Dabbâ', Ömer Faruk, *Dîvânu'l-A'sâ*, Dâru'l-Kalem, Beyrut, tsz.
- el-Halebî, Ali b. Burhanuddîn, *İnsanü'l-Uyûn*, Beyrut, 1980.
- Hamîdullah, Muhammed, *Mecmûatu'l-Vesâiki's-Siyâsiyye*, Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 1987.
- el-Hillî, Ebu'l-Beka Hibetullah, *el-Menâkıbu'l-Mezîdiyye fi Ahbari'l-Mulûki'l-Esediyye*, Merkezu Zayed li't-Türâs ve't-Târih, Ayn, 2000.
- İbn Hamdûn, Muhammed İbnu'l-Hasen, *et-Tezkiratu'l-Hamdûniyye*, Dâru Sadir, Beyrut, 1996.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd el-Endulusî, *Cemheratu Ensâbi'l-Arab*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998.
- İbn Kayyim, Şemsuddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr el-Cevziyye, *Zâdu'l-Meâd fi Hedyi Hayri'l-İbâd*, Müessesesi-i Risale-Mektebe-i Menâri İslâmiyye, Beyrut-Kuveyt, 1986.
- İbn Münkiz, Ebu'l-Muzaffer Usâme b. Mürşid b. Ali el-Kinânî, *el-Bedi' fi'l-Bedi' fi Nakdi's-Şi'r*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1987.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Dâru Sadir, Beyrut, tsz.
- İbn Seyyidünnâs, Ebu'l-Feth Muhammed b. Muhammed el-Ya'murî, *Uyûnu'l-Eser fi Funûni'l-Meğazî ve's-Şemâilî ve's-Siyer*, Dâru't-Turas-Dâru İbn Kesîr, Medine-Dimeşk/Beyrut, 1992.
- İbn Tabatabâ, Ebu'l-Hasen Muhammed b. Ahmed el-Alevî, *Ayaru's-Şi'r*, Suudi Arabistan, 1985.
- İbnu'l-Esîr, Ali b. Muhammed eş-Şeybânî, *el-Kâmil fi't-Târih*, Beyrut, 1965.
- el-İsfehânî, Ebu'l-Ferac Ali b. Huseyn el-Mervânî, *el-Eğânî*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, tsz.
- Ma'mer, İbn Raşid, *el-Câmi'* (Abdurrazzak, *el-Musanef* içinde), Beyrut, 1970.
- el-Muberrid, Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yezid, *el-Kâmil fi'l-Luğati ve'l-Edeb*, Kahire, tsz.
- Önkal, Ahmet, "Hevze el-Hanefî", *DİA*, XVII, İst., 1998.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir, *Târihu'l-Ümem ve'l-Mulûk* (thk. Muhammed Ebul-Fadl İbrahim), Beyrut, 1967.
- Ziriklî, Hayreddin, *el-A'lâm*, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut, 1990.